

УДК 347.919

М. Вербіцька,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету

ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ СУДОМ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ

Окреме провадження в цивільному процесі України – це особливий вид непершого судочинства, який потребує уваги науковців-процесуалістів, оскільки законодавець заклав у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) перспективу його розвитку та розширення сфери застосування. А з іншого боку, з огляду на аксіому безспірності правовідносин, які є об'єктом дослідження в окремому провадженні, правила цивільного процесуального законодавства щодо регламентації розгляду в порядку окремого провадження різних категорій справ, у тому числі й справ про визнання фізичної особи недієздатною, є доволі «скупими» на деталізацію, що, своєю чергою, призводить до певних труднощів у застосуванні їх на практиці. Тому деякі з них стануть предметом дослідження у статті.

Окремому провадженню приділялося достатньо уваги. Зокрема, на монографічному рівні воно досліджувалося такими вітчизняними науковцями, як В.В. Комаров (монографія «Окреме провадження», 2011 р.), М.М. Ясинок (докторська дисертація «Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України: теорія та практика», 2011 р.). Різні аспекти окремого провадження аналізували також С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, О.В. Гетманцев, А.В. Коструба, О.І. Угриновська, М.Й. Штефан, С.Я. Фурса й інші.

Вузьке дослідження проблеми визнання особи недієздатною проводилося Г.М. Бойченком, Н.О. Васильченком, С.С. Шумом та іншими.

Однак судові реалії засвідчують, що досі є коло нез'ясованих аспектів, які варто проаналізувати на науковому рівні.

Метою статті є аналіз окремих аспектів розгляду справ про визнання фізичної особи недієздатною, а також напрацювання на цій основі практичних рекомендацій правозастосовним органам.

У законодавстві України закріплена презумпція цивільної дієздатності (фізична особа може бути визнана недієздатною чи обмеженою в цивільній дієздатності тільки за рішенням суду), що є юридичною гарантією забезпечення й регулювання. Цивільний кодекс (далі – ЦК України) навіть передбачає можливість відшкодування моральної шкоди фізичній особі заявником, якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання цієї особи недієздатною й буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави (ч. 3 ст. 39 ЦК України) [1].

Водночас потрібно відзначити, що визнання фізичної особи недієздатною має особливості, порівняно з обмеженням у цивільній дієздатності, оскільки, відповідно до ст. 39 ЦК України, його єдиною підставою є хронічний, стійкий психічний розлад і як наслідок нездатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. У Законі України «Про психіатричну допомогу» хронічний, стійкий психічний розлад кваліфікується як тяжкий психічний розлад, під яким розуміється порушення психічної діяльності функціонального характеру (затмареність свідомості,

порушення адаптації та сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), яке позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати навколишню дійсність, оцінювати свій психічний стан і поведінку [2].

Отже, можна констатувати, що ступінь психічного розладу має кваліфікуюче значення для визнання особи або обмеженою в дієздатності або недієздатною. Саме тому в п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» від 28.03.1972 р. № 3 чітко встановлено, що в ухвалі про призначення судово-психіатричної експертизи суд має ставити перед експертом два основні питання: 1) чи хворіє цей громадянин на психічну хворобу; 2) чи розуміє він значення своїх дій і чи може керувати ними [3].

Має специфічні особливості й процесуальна конструкція визнання фізичної особи недієздатною. Зокрема, як визначено в ч. 4 ст. 234 ЦПК України, розгляд справи про визнання фізичної особи недієздатною проводиться у складі одного судді і двох народних засідателів [4]. Це зумовлено тим, що ця категорія справ безпосередньо стосується особистих немайнових прав людини.

Участь народних засідателів закріплена на рівні Конституції України. Так, у ст. 124 Конституції України задекларовано: «Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних»; у ст. 127 Конституції України вказано: «Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні» [5]. Правовий статус народного засідателя визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [6].

Але чи справді на сьогодні інститут народних засідателів є гарантом захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, чи це анахронізм, який дістався нам із часів Радянського Союзу?

Н.Г. Яценко вважає, що участь народних засідателів у здійсненні судочинства співвідноситься з таким важливим принципом, як рівність сторін перед судом. У свою чергу, реалізація цього принципу лише сприятиме ухваленню судом законного й обґрунтованого рішення у справі [7, с. 114].

С.Я. Фурса вказує, що участь народних засідателів у здійсненні судочинства також безпосередньо пов'язана з принципом публічності. Вона свідчить про демократизм цивільного процесу, є гарантією правильного розгляду та вирішення цивільних справ, установлення судової істини у справі, а також свідчить про виховне значення судових рішень [8, с. 82].

Проте нам набагато ближча позиція М.М. Ясинка, який вважає, що інститут народних засідателів вичерпав себе, перетворившись із інституту допомоги суддям (які на початку й у першій половині ХХ ст. ще не мали повсюдно вищої юридичної освіти) у гальма судочинства. Кінець ХХ ст. ознаменувався тим, що в Україні вже було достатньо кваліфікованих юристів, які прийшли до суду й могли без сторонньої допомоги самостійно розбиратися в тих цивільних правовідносинах, які потребували розгляду [9, с. 162].

На підтвердження власної думки наведемо приклад із практики: коли з'явилася нагальна потреба визнати особу недієздатною, ми не змогли цього зробити, тому що чотирирічний строк роботи народних засідателів, який був затверджений Рішенням органу місцевого самоврядування, сплинув. Нові народні засідателі призначені ще не були (процедура формування списку народних засідателів визначена ст. 58 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [6]). Нам довелося чекати близько місяця, доки передбачена вищевказаним Законом схема «запрацює». Чи це сприяло захисту прав і інтересів насамперед особи, щодо дієздатності якої стояло питання? Авжеж, ні, зважаючи на певні обставини, які

вимагали якомога оперативнішого розгляду цієї справи.

У процесі судового розгляду справи ми жодного разу не бачили народних засідателів, усі процесуальні питання з'ясовувалися із суддею, який був і об'єктивним, і компетентним. У результаті судового розгляду справи, заслухавши пояснення заявника, проаналізувавши позицію органу опіки і піклування, дослідивши письмові докази й висновок експерта-психіатра, суд дійшов висновку щодо необхідності визнання особи недієздатною. Але швидко отримати рішення суду нам так і не вдалося, оскільки його мали підписати ще два народні засідателі. Тобто, відверто кажучи, на сьогодні участь народних засідателів у цивільному процесі, зокрема в розгляді справ про визнання фізичної особи недієздатною, дуже часто є фікцією, у результаті це призводить до зайвої бюрократичної тяганини, яка, зрозуміло, не сприяє захисту прав, свобод та інтересів громадян.

Інший неоднозначний аспект стосується правила, передбаченого ст. 237 ЦПК України, щодо осіб, котрі можуть бути заявниками по цій категорії справ. Указаному питанню багато уваги приділив авторський колектив монографії за редакцією В.В. Комарова «Окреме провадження». У цій науковій роботі було наголошено, що суб'єктний склад щодо визнання особи недієздатною, указаний у ч. 3 ст. 237 ЦПК України, відмітний від передбаченого ч. 1 ст. 237 ЦПК України обмеження цивільної дієздатності фізичної особи й містить таких членів сім'ї та близьких родичів потенційно недієздатного: батьків, дітей, одного із подружжя незалежно від того, чи мешкають вони разом із цією особою та чи перебувають на її утриманні, а також інших родичів і непрацевдатних утриманців, які мешкають із нею однією сім'єю, близьких родичів, юридично заінтересованих у порушенні справи, навіть коли вони мешкають окремо від цієї особи [10, с. 71].

Зрозуміло, що до вищевказаного кола осіб належать також органи опіки

і піклування та психіатричний заклад, де перебуває або проживає фізична особа.

Досліджуючи правила ст. 237 ЦПК України, ми хотіли б звернути увагу на те, що законодавець розмежовує коло осіб, які можуть бути заявниками у справах про визнання особи недієздатною і про обмеження цивільної дієздатності особи, однак жодним чином не конкретизує, хто може звертатися до суду про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи [4].

Логічно міркуючи, робимо висновок, що ті особи, які можуть клопотати про визнання особи недієздатною, можуть і, навпаки, звертатися до суду щодо поновлення дієздатності фізичної особи. Тобто, варто орієнтуватися на суб'єктний склад, передбачений ч. 3 ст. 237 ЦПК України. Причому з конструкції статті випливає, що цей перелік є вичерпним.

Однак рішенням Європейського суду з прав людини від 30.05.2013 р. у справі «Наталія Михайленко проти України» констатовано протилежне. Суть справи полягала в тому, що Н. Михайленко була визнана рішенням Сімферопольського районного суду недієздатною. Через певний час вона звернулася до суду із заявою про скасування рішення суду про визнання її недієздатною й поновлення її цивільної дієздатності. Однак усі інстанції судів загальної юрисдикції в Україні стояли на тому, що її заява має бути повернена без розгляду з тих підстав, що вона не має права самостійно звертатись до суду з такою заявою [11].

Однак коли Н. Михайленко звернулася до Європейського суду з прав людини, він установив, що відсутність у заявниці можливості безпосередньо вимагати поновлення своєї цивільної дієздатності призвела до того, що це питання не розглядалося судами взагалі. Європейський суд з прав людини в своєму рішенні зазначив, що «відсутність судового розгляду цього питання, яка серйозно вплинула на численні аспекти життя заявниці, не можна виправдати легітимними цілями, що

лежать в основі обмеження доступу до суду осіб, визнаних недієздатними» (п. 40). За таких обставин Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що ситуація, у якій опинилася заявниця, призвела до відмови у правосудді щодо можливості забезпечення перегляду її цивільної дієздатності, тобто було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (який установлює, що кожен має право на розгляд його справи судом).

Європейський суд з прав людини наголошує, що п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує кожному право на подання до суду скарги, пов'язаної з його або її правами й обов'язками цивільного характеру (рішення від 21.02.1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (п. 36)). На це «право на суд», у якому право на доступ до суду є одним із його аспектів, може посилатися кожен, хто небезпідставно вважає, що втручання в реалізацію його або її прав цивільного характеру є неправомірним (рішення від 13.10.2009 р. у справі «Салонтаджи-Дробняк проти Сербії» (п. 132) [11]).

Це рішення вже не раз було предметом дискусій у наукових колах та аналізу з погляду науки цивільного процесуального права. Однак наразі законодавець не імплементавав міжнародні норми в національне цивільне процесуальне законодавство, хоча вони, як відомо, визнаються в Україні превалюючими.

Також варто наголосити, що, відповідно до п. 9 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір», за подання заяви про визнання фізичної особи недієздатною судовий збір не справляється [12]. Указана норма логічно співвідноситься з ч. 2 ст. 240 ЦПК України, де йдеться про те, що судові витрати (до яких належить і судовий збір), пов'язані з провадженням справи про визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, зараховуються на рахунок держави.

Хоча це правило не є абсолютним щодо всіх категорій справ у порядку окремого провадження.

Водночас необхідно відзначити, якщо під час судового розгляду справи в окремому провадженні суду стане зрозуміло, що заявник безпідставно звернувся до суду й діяв недобросовісно, він може стягнути із заявника всі судові витрати.

За загальним правилом особа вважається недієздатною з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду. Але варто мати на увазі, що, відповідно до ч. 2 ст. 40 ЦК України та п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ВС України) «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним», якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним договору, суд на прохання осіб, котрі беруть участь у справі, з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи й інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною [3].

Це положення є особливо важливим у ситуаціях, коли, наприклад, особа, яка страждає на хронічний, стійкий, психічний розлад, не усвідомлює значення своїх дій, але не визнана в судовому порядку недієздатною, зареєструвала шлюб або оформила кредитний договір у банку (варто зазначити, що останнім часом в Україні фінансово-кредитні установи не є особливо ретельними у виборі позичальників). У разі визнання особи недієздатною з дати підписання нею кредитного договору в її опікуна з'являється можливість звернутися до суду з позовною заявою про визнання такого договору недійсним, що означатиме насамперед те, що банк не матиме змоги стягнути з позичальника відсотки за користування кредитом і застосувати штрафні санкції за невиконання умов договору, які часто перевищують саме тіло кредиту. Наслідком визнання кредитного договору недійсним буде необхідність повернення суми кредиту.

Але варто мати на увазі, що в указаній ситуації кредитний договір є

оспорюваним правочином (тобто таким, що його недійсність прямо не встановлена законом, але його дійсність заперечується на підставах, установлених законом), а відповідно до п. 7 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9, суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину [13]. Тобто, якщо позивач у позовній заяві проситиме тільки визнати недійсним кредитний договір, то суд не зобов'язаний застосовувати наслідки визнання його недійсним. Він має таке право, але не обов'язок. Звичайно, варто розуміти, що напевне це питання буде порушуватися представником фінансово-кредитної установи.

Сучасна судова практика щодо визнання фізичних осіб недієздатними зазнала певних змін щодо призначення таким особам опікунів. Раніше вирішення інших питань, крім, власне, визначення ступеня дієздатності особи, зокрема про встановлення опіки, до компетенції суду не входило. Це питання належало до компетенції органів опіки і піклування. На сьогодні, відповідно до ч. 1 ст. 60 ЦК України, суд установлює опіку над фізичною особою в разі визнання її недієздатною та призначає опікуна за поданням органу опіки і піклування [1]. Тобто, суд може відразу в рішенні про визнання фізичної особи недієздатною призначити їй опікуна, якщо заявник про це клопотав у заяві та якщо орган опіки і піклування надав висновок про доцільність призначення опікуном саме особу, вказану в заяві. Зрозуміло, що зазвичай заявник указує в заяві себе як потенційного опікуна недієздатного. У такому випадку особа вважатиметься опікуном із моменту набрання законної сили рішенням суду. Якщо ж висновок органу опіки і піклування не збігається із проханням заявника, суд може відмовити заявнику у призначенні його опікуном, залишивши це

питання на вирішення органу опіки і піклування, якому доведеться повторно звертатися до суду про встановлення опіки.

У зв'язку з викладеним необхідно уточнити: якщо заявник клопотав про визнання фізичної особи недієздатною з дня укладення цієї особою певного правочину й водночас просив суд призначити його опікуном, то потрібно розуміти, що навіть якщо фізична особа буде визнана недієздатною з якогось моменту, визначеного в заяві, опікунство не може встановлюватися за минулий час, днем призначення опікуна є день набрання законної сили відповідним рішенням суду. Адже інститут опікунства охоплює належність особі прав та обов'язків, визначених ЦК України, як опікуну. Виходячи з принципів справедливості й розумності цивільного права, права, а особливо обов'язки не можуть призначатися за минулий період.

Зрозуміло, що під час наукового дослідження нам удалося зупинитися лише на окремих проблемних питаннях процедури визнання особи недієздатною. Однак у результаті ми з упевненістю можемо підсумувати, що лаконічність цивільної процесуальної форми в окремому провадженні не завжди є виправданою. Крім того, варто пам'ятати, що процесуальне законодавство є динамічним, воно насамперед має відповідати суспільним викликам, новим тенденціям розвитку процесуальної науки й удосконалюватися внаслідок приведення його до міжнародних стандартів. Метою окремого провадження, як і цивільного процесу загалом, є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб. Саме в цьому напрямі має рухатися законодавець щодо вдосконалення процедури визнання особи недієздатною, адже наслідки такого рішення суду мають величезне значення для конкретних людей.

Ключові слова: окреме провадження, недієздатність, народні засідателі, недійсний правочин, опікун.

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів визнання судом фізичної особи недієздатною. Зокрема, проаналізована доречність участі народних засідателів під час розгляду заяви про визнання особи недієздатною. З'ясовані основні проблеми суб'єктного складу осіб – заявників із цього питання, визначені деякі особливості призначення опікуна над недієздатним тощо.

Стаття посвячена дослідженню окремих аспектів визнання судом фізичного лица недееспособным. В частности, проанализирована уместность участия народных заседателей при рассмотрении заявления о признании лица недееспособным. Выяснены основные проблемы субъектного состава лиц – заявителей по данному вопросу, определены некоторые особенности назначения опекуна над недееспособным и т. д.

The article investigates some aspects of court's recognition individual as an incompetent. In particular, there were analyzed the appropriateness of the participation of people's assessors when the application about recognition as incompetent is considering, the main problems of person's subject composition – the applicants, identified some features of the appointment of the incompetent's guardian and so on.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : за станом на 01.01.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

2. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.

3. Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму

Верховного Суду України від 28.03.1972 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72>.

4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>.

6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

7. Яценко Н.Г. Народні засідателі та суд присяжних у цивільному процесі: історія і сучасність / Н.Г. Яценко // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 1(5). – С. 109–118.

8. Цивільний процес України: академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2009. – 848 с.

9. Ясинок М.М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий аспект / М.М. Ясинок // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 160–163.

10. Окреме провадження : [монографія] / [В.В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 312 с.

11. Рішення Європейського суду з прав людини від 30.05.2013 р. у справі «Наталія Михайленко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua/file/29126.

12. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.

13. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

